

УДК 372.41

Торчинська З.К.

ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ ЗАСОБАМИ ЛЕГЕНДИ

У статті розкривається проблема вивчення української легенди як однієї з можливостей формування національних цінностей молодшого школяра. У легендах жива дійсність пояснюється давніми міфічними і пізнішими християнськими уявленнями і віруваннями про дивовижний світ уявлень і вірувань українців, що приваблює сучасну дитину.

Ключові слова: легенда, національні цінності, міфологія, особистість.

Сучасне життя вимагає від суспільства гарантій надійності, зваженості, миру, матеріального блага. Однак за цим стоїть найважливіше, що дає змогу забезпечити ці чинники, – виховання громадянина України в душі патріотизму, відданості, збереження національних цінностей українства. Одним із основних складників національної культури є завдання розвитку сучасної дитини на основі загальнолюдських моральних цінностей і поваги до історії, культури, традицій рідного народу. Зауважимо, що в науці і досі не вироблено загальноприйнятої класифікації ціннісних орієнтирів культурно-етичного життя людини. Проте чимала кількість дослідників виділяє три загальні орієнтири – істина – добро – краса (Бех І., Воронцова Ж., Нікітіна Н., Соловйов В. та інші). Мораль підказує варіанти вибору духовних цінностей, які мають бути зорієнтовані на певний ідеал. Одним із таких аспектів можна виділити найбагатший пласт української культури – усну народну творчість, яка містить основи буття, культури, вірування, звичаї, цінності, які дійшли до нас із далеких глибин. Найглибшої історичної глибини збереження української спадщини сягає український фольклор. Оскільки завдання школи й родини – сформувати ціннісні орієнтири, то найдоступнішим засобом для цього є, безперечно, художнє слово, особливо якщо воно виважене й випробуване віками. Усна народна творчість – багата різноманітними жанрами. У початкових класах вивчають ігрові, трудові пісні, календарно-обрядову поезію, малі фольклорні жанри, казки, міфи, перекази, притчі, легенди тощо. Окремим жанром оповідальної творчості українського народу є легенди. У легендах переважає ймовірне, фантастичне. Вони схожі з казкою своїм незвичайним, дивовижним в поєднанні з реальним. У легендах жива дійсність пояснюється давніми міфічними і пізнішими християнськими уявленнями і віруваннями про надлюдські істоти і потойбічні сили. Однак в легендах непізнані явища і суспільні події витлумачуються з явною установкою на достовірність. У сучасній науці приділено мало уваги вивченню цього багатого пласту прадавньої культури українства. З огляду на це й визначилась **тема** статті, **мета** якої – показати важливість ознайомлення молодших школярів із легендами, які містять глибинний пласт збереження найважливіших людських цінностей. **Завдання:**

- згрупувати легенди за тематикою;
- визначити легенди, з якими доцільно знайомити учнів початкової школи;
- з'ясувати виховні, розвивальні й навчальні спроможності легенд.

Виховання – це планомірний, цілеспрямований процес, мета якого – закласти в дитину важливі людські цінності, норми, правила, мораль, а також основи національної культури. На важливість виховання особистості дитини засобами художнього слова вказували К.Ушинський, О.Духнович, І.Я.Франко, В.Сухомлинський та інші. Провідний педагог ХХ століття обґрунтував роль слова у формуванні особистості, створив цілісну систему, в центрі якої перебуває дитина з реальним духовним світом. У ній Сухомлинський реалізував народознавчий підхід до навчання й виховання підростаючого покоління [1, с. 14].

Виховання сучасної дитини має бути системним, цілісним, послідовним, основоположним на основі культурних цінностей українського народу та всього людства в цілому. Однак, як зауважують учені-педагоги, загальнонародна культура ніколи не існувала, а є тільки основні

загальнолюдські цінності, які закладені в культуру кожного народу. Передача всіх культурно-історичних традицій батьків, дідів і прадідів завжди гарантувала вічність життя нації. Нація, за К.Ушинським, – це насамперед система різноманітних природних (біологічних, анатомічних, фізіологічних, психічних), історично обумовлених ознак тіла, душі й розуму [2, с. 236]. Духовним якостям певного етносу властива така ж стійкість, як і кольору шкіри, очей, волосся, бо вони також передаються у спадок нащадкам. Отже, справжнє виховання не може існувати в “чистому вигляді”, тобто поза традиційною культурою певної нації. Усі найвидатніші педагоги світу визнавали, що виховання дитини завжди має ґрунтуватися насамперед на культурно-історичних цінностях своєї нації, а вже пізніше відбувається знайомство з традиціями інших народів. Видатний педагог Софія Русова зазначала: “Національне виховання виробляє у дитини не подвійну хистку мораль, а сприяє формуванню міцної цілісної особистості” [3, с. 24]. Варто пам’ятати, що національне виховання – це не тільки сорочка-вишиванка, національні символи, а й культура й традиція українського народу, стосунки у родині, взаємоповага та збереження звичаїв, обрядів тощо.

Пізнання навколишнього світу дитиною починається зі знайомства з рідною вулицею, селом, містом, своєю країною, а вже потім – з іноземними, сусідніми краями. Тобто від пізнання рідного, національного, до пізнання світового, багатонаціонального. Повноцінну, цілісну, національно свідому особистість із почуттям власної гідності, високими моральними якостями можливо виховати тільки завдяки правильно організованій системі вивчення національних ідеалів, традицій і звичаїв. А ця система має формуватися із національного світогляду, філософії народу, національної ідеології.

Упродовж віків в Україні викристалізувався педагогічний досвід народу, втілений у його мудрості, вміннях і навичках виховання наступних поколінь. Цей досвід відображений у фольклорі, обрядах і традиціях. Про виховання складено безліч приказок та прислів’їв, казок, легенд, тощо. Народна педагогіка будить розум, спонукає дитину замислитися над невідомими явищами, почуттями людей. Дитячий фольклор настільки різноманітний, оригінальний і багатожанровий, що потребує окремої розмови. Фольклорні твори склалися дорослими протягом багатьох віків. Переважна більшість із них, на думку багатьох дослідників: В. Бойко, Г. Воробей, Ю. Руденко, Т. Самотулка, З. Сергійчук, Д. Яворницький, – творчість дорослих для дітей і витвори самої малечі (особливо середнього віку). Дитячий фольклор збагачує творчу уяву дитини, виробляє навички усного мовлення, дотепність, будить фантазію, гумор, природний потяг до спілкування. Діти люблять народні забави, ігри, пісні, казки, легенди, загадки, тощо, а їх вивчення виробляє пошану до народної мудрості, збагачує пам’ять, прилучає до культурних джерел свого етносу. Долучення до глибин народної мудрості в сучасній школі – справа не лише важлива, але й складна. Адже і вчителю-наставнику, й учням не вистачає необхідної літератури. Особливу проблему становлять легенди, перекази українського народу, яких до наших часів збережено мізерну кількість.

Українські легенди стали записуватися порівняно пізно. Перші записи здійснені в 40-х роках XIX століття письменниками Г. Квіткою-Оснот’яненком, М. Максимовичем, І. Срезневським Л. Боровиковським, вони містяться у збірці П. Чубинського “Праці етнографічно-статистичної експедиції російського географічного товариства в Західно-Руський край” (1878). Помітним явищем у слов’янській фольклористиці стало видання М. Драгоманова “Малоруські перекази й оповідання”. Казки та легенди ввійшли до великого наукового видання “Етнографічних матеріалів, зібраних в Чернігівській та сусідніх з нею губерніях” Б. Грінченка (1895-1899 рр.), до “Етнографічних матеріалів з Угорської Русі”. З’явилися збірники І. Манжури, Ю. Яворського, Ігнатія з Нилович, Б. Грінченка, В. Гнатюка, А. Кримського, М. Возняка. Зокрема, академік М. Возняк підкреслює, що національне в українській легенді проявляється в етимології її персонажів, у вияві елементів народних традицій, у мові [4, с. 5]. Легенда, як і казка, зафіксувала нашарування різних періодів мовної культури українців, національну традицію, спосіб усного мовлення.

Легенда – фольклорний жанр фантастичного характеру про життя і діяльність якоїсь особи чи про незвичайну подію. Цими творами цікавилися науковці М. Драгоманов, О. Афанасьєв, Д. Яворницький, В. Гнатюк, В. Давидюк та інші. Це найпоширеніший жанр середньовічної писемності, започаткований у VI ст. Вважають, що на формування легенди вплинув християнський світогляд. Оповіді, набувши ознак дидактичної прози, розповсюджувались у вигляді збірників повчальних творів про духовних подвижників. Спочатку легенда мала нараційну, прозову форму, пізніше до неї додавали віршові та драматичні вставки панегіричного, куртуазно-релігійного змісту. Її мотиви використовувалися в апокрифах, містеріях, міраклях, мораліте, рицарських романах, новелах, іконописі. У давньоукраїнській літературі, крім патериків, прологів, з'являлись оригінальні тексти на зразок Києво-Печерського патерика "Неба нового" (1665) Іоанікія Галатовського чи "Руна орошеного" (1683) Дмитра Туптала Ростовського [5, с. 546]. Легенда найповніше розкрила жанрові можливості у фольклорі, де поняття вживається на означення народних оповідань про чудесні явища, що вважаються достовірними. Як і казка, вона тяжіє до розкутого вимислу, але не обмежена суворими композиційними матрицями, клішованими початковими і прикінцевими формулами, усталеним чергуванням подій, лише інколи з'являються фрази було це давно, колись давно-давно. Твори цього жанру здебільшого починаються з викладу змісту і завершуються повчальним підсумком. Своїм незвичайним сюжетом і подібністю до казки легенди приваблюють молодших школярів, спонукають до пошуку історичної інформації про зазначені події, розвивають у дітей прагнення знайти достовірні факти тощо. На відміну від переказу, в якому йдеться про реальні події та осіб, легенди наводять деталі побуту. Фантастичний зміст, не підтверджений свідченнями, тлумачиться як диво, здійснюване звичайними людьми, здебільшого народними героями, і відображає світобачення певного етносу. Часто в легендах існують різні домисли, що виникають за неможливості пояснити певні факти. Так, в оповіді про помсту та підкорення княгинію Ольгою древлянського міста наголошується на тому, що княгиня наказала прив'язати до лапок птахів жмутки соломи і підпалити їх. Вони, повернувшись до гнізд, спалили місто.

Схожість художніх, епічних, казкових чи міфологічних образів, сюжетів учені М. Грушевський, О. Потебня, М. Драгоманов, В. Гнатюк, пояснюють як взаємним запозиченням – культурним обміном, так і типовим міфологічним мисленням наших предків [6, с. 4]. Саме тому у міфологічній пам'яті людства – у всіх релігіях, обрядових традиціях, народній творчості, зокрема в легендах, знаходимо відображення уявлень древніх про три світи (небесний, земний і підземний), чотири сторони світу, магічні числа 3, 7, 9, 12, персоніфіковані образи злиднів, правди, кривди, життя, долі тощо.

Легенди носять навчальний, розвивальний, виховний та повчальний характер. Вони поділяються на космогонічні, міфічні, етіологічні, апокрифічні, оноματοлогічні, топонімічні, зоонімічні, гідронімічні, антропонімічні, флоронімічні, історичні етногенетичні, культурологічні, соціально-утопічні тощо. За Ю. Ковалівим, "така розширена типологія жанру потребує категоріального узагальнення, тому відокремлюють три основні групи: космогонічні, апокрифічні, героїчні" [5, с. 547]

Фольклорні легенди різні за тематикою, характеризуються композиційною неусталеністю, малоепізодичністю, імпровізацією, контамінацією епізодів та мотивів. Космогонічні легенди розповідають про творення світу; міфічні – про перетворення людей на інші істоти або рослини; етіологічні з'ясовують причини й наслідки незвичайних явищ; апокрифічні тлумачать Святе Письмо; оноματοлогічні та топонімічні, зоонімічні, гідронімічні, антропонімічні, флоронімічні пояснюють, як з'явилися люди, тварини, рослини, річки, озера, міста, окремі місцевості та інше; історичні оповідають про важливі події в житті українства: про запорожців, опришків, гайдамаків, вояків УПА тощо ("Михайлик і Золоті Ворота", "Про шолудивого Буняку"); етногенетичні – про походження народів; культурологічні – запровадження ремесел та мистецтв, соціальних функцій, ієрархій; соціально-утопічні розповідають про втрачений золотий вік, едем або про можливість у майбутньому повернення раю.

У своїй сукупності українські легенди являють собою доволі струнку світоглядну систему; всі вони перейняті одним духом, усі стягнуті і злиті однією спільною ниткою. У більшості

українських легенд показана уся нікчемність людського розуму перед Вищою Премудрістю, марнославство, намагання людей змінити визначене з неба. Як правило, це біблійні легенди.

Найдавніші легенди, ще з язичницьких часів, намагаються показати незвідність Космосу, дивовижне оточення природних і надприродних істот і явищ, що оточують людину. На ґрунті язичницьких і християнських переказів та апокрифічних сказань виник великий цикл легенд, що обіймають змістом усі сторони нехитрого життя його, основні питання і розмаїті запити в середовищі, щедро обдарованого щирою поетичною творчістю українського народу. Основні положення своєї легенда розкриває в оповідях начебто з життя відомих старозаповітних осіб, патріархів, пророків, Спасителя, Божої Матері, апостолів і святих спасенників. Мовлення легенд спокійне, серйозне, авторитетне, але подекуди, через уживання епічних зворотів і виразів, які впродовж століть відлились у певну і в такому ж вигляді вже назавжди застиглу форму, деякі легенди збиваються на тон казковий і внаслідок надмірного — іноді без будь-якої потреби — нагромадження чудесного елемента, переходять у *побрехеньки*. Та в усіх загалом легендах яскраво відбиваються риси, що характеризують українця таким, яким він постає перед нами у своєму минулому і яким залишається почасти й дотепер, незважаючи на докорінно змінені умови громадянськості. Найважливіші з цих рис такі: дуже розвинене почуття особистості, яке протестує проти фаталізму; прагнення до громадської справедливості, яке спричиняється до ненастанних пошуків правди на землі, незважаючи на всілякі тривоги й розчарування, завжди зв'язані з такими пошуками; особиста ініціатива у порушенні й розв'язанні питань моральних, громадських; братерська любов до людей, яка виключає, проте, містичну темність і прямо дивиться на людські вади; невичерпний добродушний, безневинний гумор, що зберігає іноді свою природну своєрідність у мовленні й формі вираження.

У початкових класах вивчаються такі легенди: “Цілющі озера”, “Місто Сміла”, “Топірець Довбуша”, “Чому людина не знає, доки живе”, “Як мати стала зозулею”, “Бусол”). Біблійні легенди створені на основі біблійних сюжетів (“Вавилонська башта”, “Кайн і Авель”).

Викликають цікавість у молодших школярів легенди про Всесвіт. Питання про створення світу належить до числа таких питань, якими цікавилась людина за всіх часів і на всіх рівнях культури. Ось чому і цикл українських легенд відкривається саме легендами про світобудову.

У другому томі “Записок о Южной Руси” П. Куліша вміщено “Міф про перший вік творіння”. Колись, ще за першого віку, за старих людей, миша і горобець засіяли разом просо. Коли зібрали просо, то стали ділитися, та й не помирилися. Стали вони битися, стало збиратися всяке птаство і всякі звірі. Як почали тоді битися птахи зі звірами, то птахи подолали й перебили звірів. Та хоч і подолали, зате й самі втомилися. Для чоловіка, який нагодував птаха, було подароване яйце, у якому містився весь світ. Деякі вчені вбачають у наведеній легенді сюжет давньослов'янського міфу про участь у створенні світу миші й горобця і про походження світу з яйця. Цікавою є українська легенда “Сокіл-Род”, у якій розповідається про те, що від самого початку у світі панував хаос, морок і пільма. І кинувся на боротьбу з пільмою Сокіл-Род, і переміг. З тих пір Земля-Мати ожила, зазеленіла. Подібною є легенда “Дерево Життя”, у якій також згадується Сокіл-Род, який оселився на вічнозеленому Дереві. А “пізнанню вічнозеленого Дерева життя наші предки присвятили увесь свій зоряний шлях, тому його тисячоголосий відгомін чуємо в піснях та колядках, бачимо на вишитих рушниках, на намальованих писанках та керамічних виробах” [7, с. 29]. Сюжет цих легенд переплітається з біблійним. Тому можна запропонувати учням прочитати біблійні легенди заданої тематики, відшукати спільне та відмінне у прадавніх українських та біблійних легендах. Ознайомлення з такими легендами спонукає молодшого школяра глибоко пізнавати навколишній світ, рідний край, вивчати генеалогічне дерево власної родини. Це виховує почуття патріотизму, національну гідність, історичну шану, повагу до родини, бажання відкривати для себе новий світ пізнання. Приваблює молодшого школяра легенда “Берегиня”. Вона починається такими словами: “Оселя – то священний огонь душ дідів-прадідів, який палахкотить в оселі! Мамина пісня – то священний небесний вогонь душ дідів-прадідів, що горить у ній! Квітка, колодязь, журавель у небі, бабусина вишиванка, дідусева казка, вірність, віра, любов – священний вогонь душі Берегині” [7, с. 214]. Чи може слово містити ще більшу глибину, так плідно западати у

серце, як те, що висловлене в легенді “Берегиня”? Дитина, яка читала ці слова, ніколи не зможе зрадити Батьківщину, родину, друзів. Вона усвідомлює, що затишок – це злагода, спокій, чистота, відповідальність.

Крім основних космогонічних легенд про людину, на Україні й понині живе ще чимало легенд, головна мета яких – задоволення народної допитливості. Такими, наприклад, є легенди про походження глитаїв, про людський вік, про людину й дятла, про верховенство чоловіка в сім’ї тощо. Створив Господь людину, розповідає легенда, записана в Куп’янському повіті, і призначив їй жити на землі всього лиш тридцять літ; створив і звірів, і призначив і їм вік: віслюку, верблюду й собаці також по тридцять років. Людина жила собі на землі, розкошувала й нічого не робила, тільки знай тужила, що Бог призначив їй короткий вік. Пожив, попрацював тяжко віслюк тридцять років і попросив зменшити віку. Це зробив і кінь, і собака. Надлишок років Бог віддав людині.

Корисно знайомити молодших з легендами рідного краю. Це викликає в дітей захоплення, особливі емоції, спонукає до народознавчого пошуку, викликає бажання досліджувати історію знайомої місцевості. На Кам’янецьчині існують такі легенди: “Вітряна брама”, “Легенда про Подільський скарб”, “Підземна церква” тощо. Наприклад, у легенді “Підземна церква” розповідається про часи окупації Кам’янця-Подільського турками. Головна ідея оповідки – ніколи не зраджувати рідної землі. Наше місто має багату й різноманітну історію, що й фіксують легенди рідного краю. Наприклад, польська легенда, записана в Підзамче в 1930 року “Між небом і пеклом” перегукується за сюжетом з українською та єврейською. У ній розповідається про пана Твардовського, якого чорт спонукав в обмін за душу дати щасливе безтурботне багате життя. Та наш герой не погодився на такі умови, і з тих пір “так і літає з веселою піснею між раєм і пеклом” [8, с. 57]. Цікавою для молодших школярів є легенда “Як вогонь годують”. У ній розповідається, що вогонь – велике диво на землі, без нього життя не може існувати. Вогонь супроводжує людину від народження до смерті і символізує не лише тепло, а й очищення. Можна запропонувати дітям четвертого класу прочитати міф про Прометея, який викрав вогонь у богів, дав людям, за що тяжку кару несе споконвічну. На основі даної легенди варто провести з дітьми бесіду про обережне поводження з вогнем.

Отже, вивчення легенд на уроках літературного читання сприяє гармонійному розвитку особистості, формує у молодших школярів кращі якості майбутнього громадянина України.

Список використаних джерел

1. Сухомлинський В.О. Моральні заповіді дитинства і юності. – К., 1986.
2. Ушинський К.Д. Человек как предмет воспитания: Опыт педагогической антропологии. Избранные педагогические сочинения: в 2 т. Т.1. – М., 1974. – С. 229-547.
3. Русова С. Вибрані педагогічні твори. – К. : Освіта, 1996. – 304 с.
4. Возняк М. Українські народні казки та легенди. – К., 2007. – 354 с.
5. Літературознавча енциклопедія: У двох томах. Т.1 / Авт.-уклад. Ю.І. Ковалів. – К. : ВЦ “Академія”, 2007. – 608 с.
6. Драгоманов М. Малорусские народные предания и рассказы. – К., 1876.
7. Войнович В. Міфи та легенди давньої України. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2007. – 392 с.
8. Сис-Бистрицька Т. Перлини товтрів-медоборів. Книга друга. Збруч Хлюпочеться. Легенди. – Кам’янець-Подільський : ПП “ХВМ”, 2000. – 84 с.

In the article the problem of studying of the Ukrainian legends as one of the possibilities of formation of younger pupils' national values is revealed. In the legends living reality is explained by ancient mythical and later Christian views and belief in the wonderful world of views and beliefs of Ukrainians that attracts modern child.

Key words: Legend, national values, mythology, personality.